

PRED SLOV:

Racionalitou k väčšej empatii

„Môj kamarát verí, že očkovanie zabíja. Čo mu mám na to povedať?“ „Mama si myslí, že LGBTI+ ľudia chcú ovládnuť Slovensko a rozvrátiť tradičnú rodinu. Ako mám na takú hlúposť reagovať?“ „Môj brat je stále hlbšie a hlbšie ponorený v konšpiračných teóriách. Vzdáľuje sa mi. Ako sa mám k nemu priblížiť?“

Takéto a podobné otázky patria k tým najčastejším, ktoré dostávame na diskusiách či kurzoch s kolegami, ktorí sa venujú kritickému mysleniu. Podobné nám kladú aj novinári v rozhovoroch pre médiá. Ako nestratiť svojich blízkych, keď oni sami stratili kompas v súčasnom oceáne rôznorodých informácií?

Som si istý, že aj vy máte vo svojom okolí niekoho, kto podľahol dezinformáciám a hoaxom. A možno si kladiete podobné otázky.

Dezinformačné kampane sú totiž zbrane s dvojitým účinkom. V prvom rade spôsobia zmätok v hlavách ľudí, ktorí im uveria. Zároveň ale ničia vzťahy, trhajú rodinné a kamarátske putá. A to je prinajmenšom rovnako dôležité.

Moja odpoveď na otázky v prvom odseku je zvyčajne veľmi opatrná. Vždy však zopakujem jedno: Ak chcem niekomu poradiť či pomôcť, je potrebné mu najskôr porozumieť. Rozhovor, ktorý sa nezačne pozorným počúvaním, nemá veľkú cenu. Riešenie problému, ktoré sa nezačína jeho fundovanou analýzou, bude pravdepodobne povrchné či priamo chybné.

Kniha, ktorú držíte v rukách, je preto nesmierne hodnotná. Jej autori Vladimíra Čavojová a Jakub Šrol dlhodobo vedecky skúmajú dôvody, prečo sú ľudia ochotní veriť aj tvrdeniam, ktoré sa nedajú nijako racionálne podložiť.

Preložené do ľudskej reči: skúma, prečo váš strýko alebo vaša šéfka verí bludom takým veľkým, že vám z toho ostáva rozum stáť. Ak tomu chcete hlbšie porozumieť, kúpili ste si správnu knihu.

*

Jej názov *Prečo si nerozumieme* má dva významy. Ten prvý odkazuje na medziludskú rovinu. Prečo tak často nedokážeme s iným ľuďmi nájsť spoločnú reč? Prečo sa tak rýchlo pohádame pri nedeľnom obede, na zasadnutí mestského zastupiteľstva, na internete?

Dovoľte mi otvorenosť. Občas je to aj preto, lebo svojich názorových oponentov už vopred súdime a nálepkuje. Vnímame ich ako skazených, hlúpych či zlých. Domnievame sa, že ich momentálne názory sú výsledkom ich vrodenej, hlboko zakorenenej (a negatívnej) povahy. Vladimíra Čavojová a Jakub Šrol tento mýtus úspešne rúcajú. Píšu:

„Hoci mnohých bezpochyby fascinuje predstava, že ľudia, ktorí veria často bizarným konšpiračným teóriám a pseudovede – ako je napríklad téza o plochej Zemi –, musia mať nejaké patologické osobnostné črty, ktoré ich odlišujú od nás ostatných „normálnych“ a racionálnych, snaha nájsť tieto črty je skôr prejavom základnej atribučnej chyby (Ross et al., 1977). Základná atribučná chyba je bežný spôsob, akým si vysvetľujeme správanie iných ľudí, pričom máme tendenciu pripisovať ich správanie ich osobnostným vlastnostiam a nie okolnostiam, v ktorých sa nachádzajú.“

Každý z nás si tvorí názory na základe mnohých faktorov. Formujú nás ľudia, s ktorými sa stýkame, naše náboženské vyznanie, socioekonomická situácia, psychická pohoda, ako aj naše politické presvedčenie.

Viac a podrobnejšie sa o tom dočítate práve na stránkach tejto knihy.

*

Titul *Prečo si nerozumieme* sa ale dá čítať aj ináč, introspektívne. Ako otázka: Prečo nerozumieme sami sebe?

Spomínam si na jeden zážitok spred štvrtstoročia, keď som – ešte ako tínedžer – navštívil koncert vážnej hudby. Nemám hudobný sluch, tak som sa značne nudil. A premýšľal o všetkom možnom.

Presne si pamätám, ako mi v jednom okamihu napadla šokujúca myšlienka: „Veď ja si vôbec nerozumiem! Moja myseľ, moje telo – vôbec neviem, ako fungujú. Sú súčasťou prírody, ako oblaky či stromy, a nie sú mojimi služobníkmi. Neviem, odkiaľ sa berú moje emócie a myšlienky. Som sám sebe cudzincom.“

Zo sály som odchádzal úplne zmätený.

Predpokladám, že podobný moment zažil každý z nás. To šokujúce uvedomenie, že naše rozhodnutia, túžby a sny ovplyvňujú sily, ktorým intuitívne nerozumieme. A musíme použiť iné metódy, ako im porozumieť lepšie. Napríklad vedecký výskum.

Túto knihu je teda možné čítať aj ako okno do vlastnej mysle. Nie je len analýzou toho, ako sa „tí druhí“, teda hoaxeri či konšpirátori, mýlia. Je aj návodom na to, ako lepšie pochopiť, na základe čoho si my sami tvoríme názory a presvedčenia. Niektoré z nich racionálne, iné menej.

*

Vladimíre Čavojovej a Jakubovi Šrolovi sa touto publikáciou (ako aj tými predošlými) podarilo vnieť do slovenskej verejnej debaty to, čo v nej chýba hádam najviac: nadhľad, intelektuálnu poctivosť i empatiu voči ľuďom, ktorí vnímajú veci inak než my sami.

Verím, že sa dostane k čo najširšiemu okruhu čitateľiek a čitateľov. A ak sa vďaka nej podarí zasypať aspoň niekoľko priepastí medzi kolegami, súrodencami či susedmi, nevznikla nadarmo.

Ján Markoš
Apríl 2025

Úvod alebo O čom bude táto kniha?

„Najnaliehavejšie problémy dnešného sveta sú problémy, ktoré sme si spôsobili sami ... Sú to ľudské problémy, ktorých riešenia si budú vyžadovať, aby sme zmenili svoje správanie a naše spoločenské inštitúcie.“ George Miller (1969)

Ak ste siahli po tejto knihe, je možné, že ste čítali niektorú z našich predchádzajúcich kníh, ako boli *Prečo ľudia veria nezmyslom* a *Prečo ľudia potrebujú krízy*. Čo nové sa dá o téme nepodložených presvedčení v dobe polykríz napísať? Na rozdiel od našich predchádzajúcich kníh je táto určená skôr pre odbornú verejnosť, študentov spoločenských vied, či ľuďom z hocijakej oblasti, ktorí sa chcú dozvedieť viac o tom, ako funguje ľudská myseľ a ktoré faktory prispievajú k urputnosti nepodložených presvedčení, a zároveň sa neboja ponoriť hlbšie do psychologického skúmania. V našich predchádzajúcich knihách sme sa snažili predstaviť výsledky našej práce čo najširšiemu publiku a podať ich čo najjednoduchším spôsobom a veríme, že sa nám to podarilo, o čom svedčí aj nárast záujmu o oblasť skúmania nepodložených presvedčení u začínajúcich vedcov či študentov psychológie. Pri mnohých rozhovoroch sme si však uvedomili, že nám chýba kniha, ktorá by prezentovala naše výskumné zistenia ucelene a v rámci psychologických teórií, z ktorých sme vychádzali. Kým teórie a metateórie sú pre bežného čitateľa často nedostatočne pútavé, pre záujemcu o hlbšie skúmanie problematiky je ich pochopenie nevyhnutné. Aj to nás viedlo k tomu, že sme sa rozhodli napísať túto knihu, v ktorej sa síce budeme snažiť zachovať čo najprístupnejší jazyk, no zároveň

sa pokúsime čitateľom a čitateľkám ponúknuť detailnejší pohľad na proces vedeckého bádania od jeho začiatku pri zrode myšlienky na novú výskumnú štúdiu, po jeho koniec spočívajúci v interpretácii zistení a ich syntéze s existujúcimi poznatkami v danej oblasti. Čo teda čitateľa čaká na nasledujúcich stránkach a ako sa to celé začalo?

Niekde na počiatku nášho výskumu stála otázka: „Čo je to racionalita?“ a počas hľadania odpovede na ňu sme zistili, že odpoveď sa nebude týkať len čisto kognitívnych faktorov – ako je schopnosť analyticky myslieť, vyhodnocovať dôkazy či dostatočná poznatková báza o určitom predmete. Racionalita sa netýka len toho, či je naše poznanie v súlade s realitou a dôkazmi a či sme svoje presvedčenia získali normatívne správnymi postupmi (ako je zvažovanie dôkazov pre a proti) – čo sa odborne nazýva *epistemická racionalita* –, ale aj toho, či nám naše správanie a presvedčenia pomáhajú naplniť ciele, ktoré v živote máme – čo sa odborne nazýva *inštrumentálna racionalita*. Preto sme sa aj my časom posúvali od snahy pochopiť, prečo ľudia majú často iracionálne (alebo presnejšie epistemicky nepodložené) presvedčenia o tom, aké potreby im ich presvedčenia sýtia a k akým dôsledkom vedú, až po snahu ich redukovať.

Počas tejto cesty sme sa stretli s mnohými frustráciami. Je to ako skúmať neznámy terén s malou baterkou, aby ste zistovali, že priestor, ktorý skúmate, je oveľa väčší a s mnohými zákutiami – ako keď sa snažíte nájsť cestu von z jaskyne. Ako Ariadnina niť sa však našim snažením tiahne snaha pochopiť, prečo máme napriek presvedčivým dôkazom často presvedčenia, ktoré odporujú vedeckému poznaniu či odborným názorom – a prečo je také ťažké sa ich vzdať. Táto téma sa stala v priebehu posledných desiatich rokov, počas ktorých sa jej venujeme, ešte pálčivejšou. V roku 2014, keď sme sa do témy epistemicky nepodložených presvedčení púšťali, sme sa mohli so známymi najviac pochytiť na ich neústupčivej viere v astrológiu ako dostatočne spoľahlivého spôsobu poznania partnerskej kompatibility či predpovedania budúcnosti. Neskôr migračná kríza a s ňou spojená dezinformačná kampaň postupne dostala do mainstreamu rôzne konšpiračné teórie (aj staršieho dátá) a znormalizovala spochybňovanie dôležitosti dôkazov pre tvrdenia do takej miery, že spoločnosť je v súčasnosti do veľkej miery rozdelená aj podľa toho, nakoľko tejto systematickej dezinformačnej kampani podľahla. Krízy spojené

s pandémieu covid-19 a vojnou na Ukrajine v poslednej dobe už zapôsobili iba ako ďalšie prilievanie oleja do ohňa. Ľudia na jednom konci názorového spektra nevedia pochopiť, prečo ľudia na druhom konci veria všetkým tým dezinformáciám, kým tí ľudia na druhom konci zasa nechápu, ako je možné, že to tí prví nevidia rovnako jasne ako oni. Toto nepochopenie vedie k čoraz väčšej frustrácii a polarizácii – navzájom si nadávame do dezolátov, slniečkárov, rusofilov, katolibancov, liberálnych fašistov a múdrosráčov. Táto kniha je pokusom o objasnenie, prečo si navzájom nerozumieme v tom, ako si vysvetľujeme fungovanie spoločnosti a sveta okolo nás. Hovorí o faktoroch, ktoré prispievajú k tomuto rozdeleniu, neustále zvyrazňovanému aj rôznymi dezinformáciami a konšpiračnými teóriami. Zároveň v nej pozorný čitateľ a čitateľka nájde aj nádejný pohľad na to, ako toto rozdelenie prekonať. V priebehu rokov nášho výskumu sme odhalili mnohé psychologické premenné, ktoré prispievajú k dôvere k nepodloženým teóriám, no zároveň sme často narazili aj na opačný vzorec výsledkov – že ľudia, ktorí veria rôznym nepodloženým presvedčeniam, sa často od ľudí, ktorí im neveria, líšia prekvapivo málo. Veríme, že správne porozumenie tomu, čo nás spája a rozdeľuje, je prvým krokom k snahe zmierňovať spoločenskú polarizáciu, po ktorej v dnešnej dobe mnohí túžia.

Jednu z týchto ciest ponúka skúmanie možností intervencie s cieľom znižovať epistemicky nepodložené presvedčenia, ktoré zároveň odkrylo ďalšiu rozsiahlu a pomerne neprebádanú časť nášho výskumného terénu. Už vieme, že poskytovať ľuďom len korektívne informácie nestačí a viedlo nás to aj k prehodnoteniu toho, čo všetko treba brať do úvahy pri pochopení procesov, prečo sú ľudia motivovaní zotrvať vo svojich presvedčeniach. Táto kniha je teda aj pokusom nielen zhrnúť výsledky nášho výskumu k téme racionality a nepodložených presvedčení za posledných desať rokov, ale aj poodhaliť proces, akým vedecké uvažovanie funguje. Každé zistenie – či už prináša potvrdzujúce dôkazy alebo nie – otvára nové otázky a ukazuje, čo všetko ešte o ľudskom myslení nevieme.

Kapitoly v tejto knihe sme sa snažili usporiadať chronologicky, takže do veľkej miery mapujú aj vývin nášho uvažovania o téme a tiež posun od skúmania skrytých kognitívnych procesov k zjavnejším dôsledkom nepodložených presvedčení v medziľudskom kontakte.

Preto ak chceme zodpovedať otázku v názve knihy – prečo si ľudia nerozumejú – potrebujeme predstaviť aj to, ako fungovanie ľudskej mysle chápe súčasná psychológia.

V prvej kapitole poodhalíme nielen to, ako sa začínalo naše skúmanie ľudskej racionality, ale hlavne vysvetlíme základnú metateóriu (široký vysvetľujúci rámec, ktorý sám zahŕňa viaceré teórie týkajúce sa jeho konkrétnejších aspektov) v kognitívnej psychológii, ktorou sú teórie duálnych procesov. Napriek hrozivo znejúcemu pomenovaniu si na každodenných príkladoch ukážeme, ako rôzne teórie duálnych procesov vysvetľujú našu tendenciu k lenivému mysleniu. Táto úvodná kapitola je dôležitá na pochopenie teoretických východísk, z ktorých sme pri našom výskume nepodložených presvedčení vychádzali a stále na nich do istej miery stavíme. Je ale dôležité dodať, že ak čítanie o teoretických východiskách nášho výskumu nie je pre vás, kniha sa dá pokojne čítať aj tak, že prvú kapitolu jednoducho preskočíte, prípadne sa k nej môžete vrátiť neskôr.

V druhej kapitole sa dostávame k tomu, čo máme na mysli pod (epistemicky) nepodloženými presvedčeniami – ktoré občas ľudovo nazývame nezmysly. Aké druhy nepodložených presvedčení poznáme? Ako sa od seba líšia a akým spôsobom ich môžeme skúmať? Tieto a mnohé ďalšie základné otázky výskumu nepodložených presvedčení zodpovieme v rámci našej druhej kapitoly. Táto kapitola zároveň predstavuje úvod do terminológie a metód, ktoré najčastejšie používame v rámci vedeckého skúmania problematiky nepodložených presvedčení v psychológii.

V tretej kapitole sa budeme zaoberať tým, čo ľudí podľa otázok, ktoré dostávame, zaujíma najviac: Súvisí viera v rôzne nezmysly s nižšou inteligenciou? Sú ľudia, ktorí sú dôverčivejší voči šarlatánom a dezinformáciám, nejakým spôsobom kognitívne znevýhodnení? Ukážeme si, prečo je odpoveď na túto otázku o čosi zložitejšia a prečo vzťahy s inteligenciou sú slabšie ako napríklad s analytickým myslením a tiež, že výsledky často závisia aj od toho, ako a čo meriate. Predstavíme si tiež ďalšiu metateóriu týkajúcu sa nepodložených presvedčení – kým v prvých výskumoch sme sa zameriavali najmä na epistemické motívy toho, prečo ľudia veria nepodloženým presvedčeniam, nemenej dôležité sú existenciálne a sociálne motívy, ktoré môžu v ľuďoch tieto presvedčenia vzbudzovať.

V štvrtej kapitole opíšeme, ako smer nášho skúmania ovplyvnila pandémia covid-19 a teória existenciálnej hrozby – tým sa zároveň presunieme k preskúmaniu toho, akú rolu pri prijímaní nepodložených presvedčení zohrávajú emócie, ako je úzkosť, bezmocnosť a pocit straty kontroly.

Sociálnym motívom sa budeme podrobnejšie venovať v piatej kapitole. Chronologicky sa výskumne posúvame k výskumu konšpiračných teórií a dezinformácií o vojne na Ukrajine, kde nám ďalšia teória – teória sociálnej identity – pomôže lepšie pochopiť, akým veľkým dielom do tejto skladačky prispievajú práve ideologické a sociálne faktory.

V ďalších dvoch kapitolách zhrnieme jednak zistenia o dôsledkoch rozšírenia dezinformácií v spoločnosti, ale rozoberieme aj spôsoby, akými je možné nepodložené presvedčenia redukovat'. Zhrnieme pri tom, čo sme sa za posledných desať rokov výskumu naučili a načrtujeme si, prečo sa úspešné intervencie nemôžu zameriavať len na kognitívnu stránku človeka, ale musia brať do úvahy aj jeho hodnoty a ďalšie motívy.

V predposlednej minikapitole potom vysvetlíme, prečo sa v našich výskumoch takmer vôbec nezaoberáme témou osobnosti a osobnostných črt vo vzťahu k dôvere k nepodloženým presvedčeniam. V stručnosti zodpovieme otázky o tom, či majú ľudia veriaci a šíriaci nezmysly patologickú osobnosť, alebo či existujú nejaké osobnostné črty, ktoré by nám pomohli pochopiť, prečo niektorí ľudia dezinformáciám podliehajú ľahšie ako iní.

Knihu ukončíme pohľadom do budúcnosti psychologického výskumu nepodložených presvedčení a čitateľom umožníme nazrieť do našich predstáv a plánov o tom, ako sa tento výskum na Slovensku a v zahraničí bude v najbližších rokoch vyvíjať.

Výsledky prezentované v tejto knihe mapujú takmer dekádu skúmania nepodložených presvedčení a za ten čas sme mali šťastie nielen na skvelých kolegov a kolegyné – ktorí vo veľkej miere figurujú aj ako spoluautori a spoluautorky na štúdiách, ktoré budeme prezentovať. Pre náš výskum sme dostali podporu z niekoľkých zdrojov, bez ktorých by ho nebolo možné realizovať. Išlo najmä o Vedeckú grantovú agentúru MŠVVaM SR a SAV (VEGA) (VEGA 2/0053/21, VEGA 2/0085/17, VEGA 2/0064/13) a Agentúru na podporu výsku-

mu a vývoja (APVV-20-0335, APVV-20-0387, APVV-16-0153, APVV-0361-12). Finančná podpora je bezpochyby pre výskum dôležitá, no ešte dôležitejšie je prostredie, ktoré praje vzniku nových nápadov a intelektuálnej stimulácii. Takéto prostredie sme našli v Ústave experimentálnej psychológie, ktorý je od roku 2015 súčasťou Centra spoločenských a psychologických vied SAV. Preto chceme poďakovať Petrovi Halamovi (a predtým Viere Bačovej) za vytváranie takéhoto prostredia a našim kolegom: Eve Ballovej Mikuškovej, Lene Adamus, Petrovi Teličákovi, Matejovi Lorkovi, Viktórii Sunyík, ako aj bývalým kolegom: Marekovi Jurkovičovi, Radovi Mervovi, Romanovi Buričovi za spoluprácu, ktorá je nielen inšpirujúca, ale hlavne radostná.

Tiež chceme poďakovať Jozefovi Bavolárovi a Barbare Lášticovej za cenné a konštruktívne pripomienky k prvému rukopisu tejto knihy. Aj vďaka ich poznámkam sme sa mohli na naše zistenia pozrieť s väčším odstupom a zasadiť ich do širšieho rámca. Ďakujeme tiež Kláre Velmovskej za odbornú konzultáciu fyzikálnych otázok v druhej kapitole. Nášmu vydavateľovi Jánovi Gregorovi za ochotu vydať nám tretiu knihu. Jankovi Kurincovi za ilustrácie, ktoré dúfame, že spestria odborný text a zvýšia čitateľský zážitok. A v neposlednom rade našim rodinným a kamarátskym členským skupinám, ktoré naplňajú naše epistemické, existenciálne aj sociálne potreby.

Túto knihu venujeme všetkým svojim súčasným aj budúcim študentom.

Autori